

GTAMP 10.89.01
ӘОЖ 342:341

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.11

М.Н. Абыласимов¹ Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы
e-mail: murager1985@mail.ru

МЕМЛЕКЕТШІЛІК ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ АРАҚАТЫНАСЫНЫҢ КЕЙБІР КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Берілген мақалада Қазақстан Республикасының және шет елдердің қолданыстағы заңнамасын, ғылыми әдебиеттерді зерттеу және талдау негізінде Қазақстан мен шет елдердегі мемлекетшілік және халықаралық құқықтың арақатынасын конституциялық-құқықтық реттеудің өзекті мәселелері қарастырылады. Ұлттық және халықаралық құқықтың арақатынасын бекітетін конституцияларды зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді, ішкі және халықаралық құқықтың арақатынасын бекітудегі негізгі заңдардың әртүрлі тәсілдеріне талдау жасалады. Авторлар халықаралық және конституциялық құқық нормаларының өзара іс-қимылына байланысты теориялық және практикалық мәселелерді жария етеді. Салыстырмалы-құқықтық талдау арқылы ішкі және халықаралық құқықтың әртүрлі шет елдердің конституцияларында арақатынасын бекіту ерекшеліктері ашылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы, тұтастай алғанда, құқықтың жалпы жаһандануы мен интернационализациясына негізделген конституциялық құқық дамуының әлемдік үрдістеріне сәйкес келетіні анықталды. Мемлекетшілік және халықаралық құқықтың арақатынасын конституциялық-құқықтық реттеуді жетілдірудің негізгі бағыттары ретінде халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары мен нормаларының ұғымы мен мазмұнына қатысты теориялық және практикалық мәселелерді одан әрі ғылыми әзірлеу қажеттілігі туралы; конституциялық-құқықтық заңнамаға адам құқықтары туралы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары мен нормалары туралы ережені енгізу туралы ұсыныстар тұжырымдалды.

Негізгі сөздер: Қазақстан Республикасының Конституциясы, шет елдердің конституциялары, конституциялық-құқықтық заңнама, халықаралық-құқықтық заңнама, мемлекетшілік және халықаралық құқықтың арақатынасы, Конституцияның басымдығы.

Кіріспе. Жаһанданудан туындаған, әртүрлі құқықтық жүйелердің жақындасуына, олардың белсенді өзара іс-қимылына және өзара қосылуына әкелетін қазіргі заманғы халықаралық саяси және экономикалық шындықтар әлемдік конституциялық процестерге үлкен әсер етеді. Халықаралық қоғамдастық адам құқықтарының әмбебап тұжырымдамасын қалыптастырды, оларды халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары дәрежесіне көтерді. Бұл барлық мемлекеттерге халықаралық қоғамдастықтың ортақ мүдделерінің басым саласын құрайтын адам құқықтарының тарихи қол жеткізілген стандарттарын сақтау және оларға кепілдік беру міндетін жүктейді. Адам құқықтары мемлекет демократиясының басты өлшемі болып табылады. Олар басқа мемлекеттермен және бүкіл әлемдік қауымдастықпен қарым-қатынаста саясаттың негізін құрайды. Адам құқықтары проблемасының интернационализациясы оның мемлекеттің ішкі істерінен халықаралық саясат пен құқық факторына, адам құқықтары мәселелері бойынша халықаралық юрисдикцияны тануға көшуіне әкелді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады деп белгіленген (4-бап 3 т.), халық Конституцияны әлемдік қоғамдастықта лайықты орын алуды мақсат қойып қабылдайды (Кіріспе) [1], сол арқылы Қазақстанның жалпыадамзаттық құндылықтарға бейілділігі атап көрсетіледі.

Адам құқықтары бүкіл халықаралық қауымдастық жалпы адами құндылық ретінде таниды. Бұл мемлекеттердің жеке адамның құқықтары мен бостандықтары стандарттарын сақтауға

қатысты келісілген саясат жүргізуін, мемлекеттердің адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтауын бақылау жөніндегі арнайы халықаралық органдар құруды көздейді.

Қазіргі заманғы құқықтың дамуының маңызды заңдылықтарының бірі халықаралық және ішкі құқықтың өзара іс-қимылын тереңдету болып табылады. Халықаралық және ішкі құқықтың тереңдеп келе жатқан өзара іс-қимылы ХХІ ғасырдағы құқық дамуының негізгі үрдістерінің бірін құрай отырып, мемлекетшілік құқықтың интернационализациясын негіздейді [2; 115].

Құқықты интернационалдандыру деп құқық қағидаттары мен ұлттық заңнамалардың жақындасуын, әртүрлі құқықтық жүйелердің өзара ықпалын тереңдетуді түсінуге болады. Жаңа әлемдік экономикалық және әлеуметтік жағдайлар әртүрлі мемлекеттердің құқықтық жүйелерінің үйлесімділігі мен олардың бір-бірімен өзара әрекеттесуі қажеттілігін талап етеді. Бұған, ең алдымен, халықаралық құқықтың ішкі құқықтан басымдығын мойындау, сондай-ақ халықаралық құқықтың әсерінен ішкі құқықтың қарқынды өзгеруі арқылы қол жеткізіледі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін әлеуметтік-құқықтық құбылыстарды танудың диалектикалық әдісі және танымның тәжірибеден өткен заманауи әдістері құрайды. Зерттеу барысында анализ, синтез, жинақтау, салыстыру сияқты теориялық талдаудың жалпы логикалық әдістері кеңінен қолданылды. Сонымен қатар мазмұнын ашу барысында негізгі міндеттерді шешу үшін құқықтық талдау, нақтылау, түсіндіру әдістері қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу барысында қазақстандық заңнамаларға, отандық және шетелдік ғалымдардың мемлекеттегі құқықтық, демократиялық мемлекет қалыптастыру сұрақтарына арналған ой пікірлері, ғылыми еңбектері назарға алынды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақстанның құқықтық жүйесіндегі халықаралық нормалардың мәні мен орны Конституцияның ережелерімен айқындалады. Қазақстан Республикасының Конституциясы жалпыға бірдей танылған халықаралық-құқықтық актілерде қамтылған, өзіне неғұрлым құнды, демократиялық, адамгершілік қасиеттерді сіңірген құжат болып табылады [3; 84].

Қазақстанның Негізгі Заңының 4-бабы 2-тармағына сәйкес, Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады. Оған Қазақстанда қабылданатын заңдар мен өзге де құқықтық актілер қайшы келе алмайды.

ҚР Конституциясының 12-бабына сәйкес, Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады (2-т.), Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі (1-т.).

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы Республиканың халықаралық шарттық міндеттемелерін оның аумағында қолданылатын құқық жүйесіне енгізді (Конституцияның 4-бабы 1-тармағы); Республика ратификациялаған халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығын мойындады; Қазақстан қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың қолданылу тәртібі мен талаптары елдің заңнамасымен айқындалатынын жариялады; Республика қатысушысы болып табылатын барлық заңдарды, халықаралық шарттарды жариялауды қарастырды (ҚР 1995 жылғы Конституциясының 4-бабы 3-тармағы).

1995 жылғы ҚР Конституциясы Қазақстан халықаралық құқықтың принциптері мен нормаларын құрметтейді, мемлекеттер арасында ынтымақтастық және тату көршілік қатынастар саясатын жүргізеді, олардың теңдігін және бір-бірінің ішкі істеріне араласпауын, дауларды бейбіт жолмен шешуді мойындайды (8-бап).

Қазақстандық Негізгі Заңның 54-бабының 1-тармағының 7-тармақшасында Парламент Палаталардың бөлек отырысында мәселелерді әуелі-Мәжілісте, ал содан кейін Сенатта өз

кезегімен қарау арқылы конституциялық заңдар мен заңдар қабылдайды, оның ішінде Республиканың халықаралық шарттарын ратификациялайды және олардың күшін жояды.

Ресей Конституциясы 15-баптың 4-тармағында халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары және халықаралық шарттар оның құқықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады деп бекітілген. Егер халықаралық шартта Заңда көзделгеннен өзгеше ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады [4].

Осылайша, Ресей Федерациясының Конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары мен принциптерін және ұлттық құқықтық жүйенің құрамына Ресей Федерациясының халықаралық шарттарын қамтиды. Алайда, ол құқықтық жүйенің өзінде осы актілердің иерархиясын белгілемейді. Ресей Федерациясының Конституциясының 15-бабында Ресей Федерациясының халықаралық шартында белгіленген ережелердің заңда көзделген ережелерден басымдығы ғана айтылады.

Қазіргі заманғы конституциялық процесс халықаралық және ішкі құқықтың өзара іс-қимылы саласындағы белсенді интеграциялық процестермен сипатталады. Халықаралық және мемлекетшілік құқық институттарының, оның ішінде ішкі құқықтың ерекше түрі ретіндегі конституциялық құқықтың өзара қосылуының екі аспектісі бар: 1) халықаралық және мемлекетшілік құқықтың арақатынасы; 2) егеменді мемлекеттік өкілеттіктердің бір бөлігін ұлттықтан жоғары ұйымдарға беру [5; 38].

Қоғамдық өмірдің көптеген салаларын интернационалдандыруға, интеграциялық процестердің күшеюіне, адам құқықтарының халықаралық стандарттарын белгілеуге және осы құқықтарды халықаралық қорғауға байланысты, ең алдымен, адам құқықтарына қатысты халықаралық-құқықтық актілер – шарттар, конвенциялар, декларациялар және ұлттықтан жоғары ұйымдардың (ЕО) актілері сияқты конституциялық құқықтың қайнар көздерін пайдаланудың жандануы байқалады.

Өздеріңіз білетіндей, халықаралық құқық нормалары ішкі құқық нормаларымен әр түрлі дәрежеде реттелетін кеңістікте қолданылады. Сонымен қатар, нормалар арасында бәсекелестік және заңды қолдану қарама-қайшылықтары туындауы мүмкін. Объективті және субъективті себептерге байланысты ұлттық заңнаманың нормалары халықаралық құқық нормаларына қарағанда нақты құқықтық қатынастарды реттеуге анағұрлым барабар жақындауы мүмкін. Бұл әр түрлі факторларға байланысты болуы мүмкін: ұлттық дамудың ерекшеліктері, тарихи дәстүрлер, оны кейінірек қабылдау арқылы ұлттық құқық нормаларын реттеудің жетілдірілген механизмі және т.б. Сондықтан халықаралық құқықтың белгілі бір нормасын ішкі заңнамаға енгізу мәселесі әр нақты нормативтік-құқықтық актіге қатысты жеке шешілуі керек. Сонымен бір мезгілде ұлттық құқықтық жүйе ықтимал коллизиялар мен біртектес құқықтық қатынастарды реттеудің әртүрлі тәсілдерін болғызбау үшін осындай жалпы тетіктерді белгілеуге тиіс.

Бұл мәселе бойынша екі негізгі ұстанымды бөлуге болады. Бірінші тәсілдің негізін қалаушы Х. Кельзен болып табылады. Оның мәні халықаралық құқық нормаларының үстемдігінен тұрады, содан кейін Конституцияның нормалары, содан кейін конституциялық заңдардың нормалары, олардың артында заңдар және т.б. Тағы бір тәсіл халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары мен қағидаттарына қатысты Конституцияның үстемдігін білдіреді.

Көптеген шет мемлекеттердің конституцияларында халықаралық құқық нормаларының мемлекетшілік құқықтан үстемдігі қағидасы бекітілген. Мысалы, 1991 жылғы Болгария Республикасы Конституциясының 5-бабында: "Болгария Республикасы үшін конституциялық тәртіппен ратификацияланған, жария етілген және күшіне енген халықаралық шарттар елдің ішкі құқығының бөлігі болып табылады. Олар ішкі заңнаманың оларға қайшы келетін нормаларынан басым болады" [6].

Франция Республикасының Конституциясының "халықаралық шарттар мен келісімдер туралы" VI бөлімінде тиісті түрде ратификацияланған немесе мақұлданған шарттардың немесе келісімдердің, әрбір келісімді немесе шартты екінші тарап қолданған жағдайда, жарияланған кезден бастап ішкі заңдардың күшінен басым күші болады деп бекітеді (55-б.) [7].

Испания Конституциясы Испанияда заңды түрде жасалған және ресми түрде жарияланған халықаралық шарттар оның ішкі заңнамасының бір бөлігін құрайды деп жариялады. Олардың ережелері шарттардың өзінде көрсетілген тәртіппен немесе халықаралық құқықтың жалпы нормаларына сәйкес ғана жойылуы, өзгертілуі немесе тоқтатыла тұруы мүмкін (96/1-бап) [8].

Нидерланды Конституциясына сәйкес халықаралық шарттар тікелей қолданылатын құқық болып саналады және ұлттық құқықтан басым болады. Мәселен, Нидерланды Конституциясының 93-бабына сәйкес халықаралық шарттар мен халықаралық ұйымдардың барлық адамдар орындауға міндетті және орындауға міндетті актілерінің ережелері олар жарияланғаннан кейін ғана қолданылуға жатады [9].

Халықаралық құқықтың ішкі құқықтан басымдығын мойындау Ресей Федерациясының Конституциясында көрініс тапты. Конституцияның 15-бабының 4-бөлігінде "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары Ресей Федерациясының халықаралық шарттары оның құқықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады делінген. Егер Ресей Федерациясының халықаралық шарттарында заңмен қарастырылғаннан басқа ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады" [4].

Сонымен бірге, шет елдердің конституциясында халықаралық шарттардың ұлттық конституцияға оларды жасасу, ратификациялау және қолданысқа енгізу кезеңдерінде сәйкестігін қамтамасыз ететін тетікті құруға бағытталған ережелер жиі енгізіледі. Сонымен, Испания Конституциясы бірқатар халықаралық шарттар немесе келісімдер жасасу үшін мемлекеттік органдар кез-келген заңды өзгертуге немесе жоюға немесе оларды орындау үшін заңнамалық сипаттағы шаралар қабылдауға әсер ететін шарттар мен келісімдерді қоса алғанда, Бас Кортестерден алдын-ала рұқсат алуы керек деп анықтайды (94/1 бап) [8].

Польша Республикасының Конституциясы 89-баптың 1-тармағында "Польша Республикасының халықаралық шартты ратификациялауы және оның күшін жоюы, заңда көрсетілген Сеймнің алдын ала келісімін талап етуі бойынша егер шарт: 1) бейбітшілікке, одаққа, саяси уағдаластықтарға немесе әскери уағдаластықтарға; 2) осы Конституцияда бекітілген азаматтық бостандықтарға, құқықтарға немесе міндеттерге; 3) Польша Республикасының халықаралық ұйымға мүшелігіне; 4) Польша Республикасының халықаралық ұйымға қаржылық тұрғыдан елеулі ауыртпалығына қатысты болса; 5) заңда реттелген не Конституция заң шығаруды талап ететін мәселелер бойынша шығарылады" деген. 90-баптың 1-тармағында Польша Республикасы халықаралық шарт негізінде кейбір істер бойынша жария билік органдарының құзыретін халықаралық ұйымға немесе халықаралық органға бере алады деп көзделген [10].

Көптеген жаңа шетелдік конституцияларда конституцияға қайшы келетін ережелерді қамтитын шарт жасасу конституция тиісті түрде қайта қаралғаннан кейін ғана орын алуы мүмкін деген ереже бар. Мысалы, 1978 жылғы Испания Конституциясында "Конституцияға қайшы келетін ережелерді қамтитын халықаралық шарт жасасудың алдында соңғысын қайта қарау керек" деген норма бар (Испания Конституциясының 95-бабы) [8]. Бұл ережені ол конституциялық түрде бекітілмеген мемлекеттер де ұстанады.

Франция Конституциясында ұлттық егемендікті халықаралық-құқықтық актінің, шарттың ережелерімен келісу идеясы көрініс табады. Мемлекеттің егемендігін білдіретін Конституцияда тек заң негізінде ратификациялануы немесе мақұлдануы мүмкін шарттар мен келісімдердің тізімдемесі бар. Егер Конституциялық Кеңес қандай да бір халықаралық міндеттемеде

Конституцияға қайшы келетін ережелер бар деп мәлімдесе, онда оны ратификациялауға немесе мақұлдауға рұқсатты тек Конституцияны қайта қарағаннан кейін ғана беруге болады (54-бап) [7].

Мемлекетішілік және халықаралық құқықтың екі құқықтық жүйесінің өзара іс-қимылы туралы ережелер Германия, Австрия, Португалия, Италия Федеративтік Республикасының Конституцияларында бекітілді. Сонымен, Федерация жоғарғы билікті заң шығару арқылы мемлекетаралық органдарға бере алады (Германияның негізгі Заңының 24/1 бабы); халықаралық құқықтың жалпы ережелері Федерация құқығының ажырамас бөлігі болып табылады, олардың заңдардан артықшылығы бар және федералды аумақтың тұрғындары үшін құқықтар мен міндеттерді тікелей тудырады. Германияның негізгі Заңының 25-бабында "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары федералды құқықтың ажырамас бөлігі болып табылады. Олардың заңдардан артықшылығы бар және Федерация аумағында тұратын адамдар үшін тікелей құқықтар мен міндеттер туғызады" [11].

Австрия Конституциясының 9-1-бабының 1-тармағына сәйкес "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары федералды құқықтың құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді" және осы баптың 2-бөлігі: "заң немесе мемлекеттік келісім негізінде жекелеген егемендік құқықтар мемлекетаралық мекемелер мен олардың органдарына берілуі мүмкін» [12]. Италия Конституциясының 10-бабының 1-тармағына сәйкес "Италияның құқықтық тәртібі халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларына сәйкес келеді" [13].

Нидерланд Конституциясы Конституцияға қайшы келетін шартты мақұлдауға мүмкіндік береді, алайда бұл шешім қарапайым емес, Бас Штаттар палаталары құрамының 2/3 көпшілік дауысымен қабылдануы мүмкін (Нидерланд Корольдігінің Негізгі Заңының 91-бабы) [9].

Шетелдік заңнамада халықаралық құқық пен ұлттық заңнама нормаларын қатар қолдану мүмкіндігі де белгіленген. Мысалы, 1976 жылғы Португалия Конституциясы халықаралық шарттардың мәні немесе формасы тұрғысынан конституциялық емес сипаты оларды Португалияның сақтауына кедергі келтірмейді деп белгілейді. Сонымен, Португалия Конституциясының 277-бабының 2-тармағы: "халықаралық шарттардың органикалық немесе ресми емес конституциялық емес болуы оларды Португалияның ішкі құқықтық жүйесінде қолдануға кедергі келтірмейді..." [14].

Жоғарыда аталған жаңа конституциялардан айырмашылығы, дамудың алғашқы сатысында қабылданған негізгі заңдар халықаралық және ұлттық құқық нормаларының арақатынасы туралы мәселені басқаша реттейді. Сонымен, 1787 жылы қабылданған және қазіргі уақытта қолданыста болған АҚШ Конституциясының 6-бабында бүкіл ел бойынша АҚШ Конституциясы мен заңдарының басымдығы белгіленеді, алайда федералды билік жасасқан шарттармен қатар болады [15]. Осылайша, АҚШ Конституциясы өз нормаларын шарттардан жоғары қояды. Сонымен қатар, бұл норма АҚШ Жоғарғы Сотының шешімдерінде бірнеше рет расталды [16; 14].

Халықаралық шарттарға келетін болсақ, көптеген шет мемлекеттердің Конституциялары халықаралық шарттың ішкі қатынастарға әсер етудегі басымдығын белгілейді, халықаралық шарт елдің құқықтық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде енгізіледі. Мысалы, АҚШ Конституциясы халықаралық шартты ел құқығының бір бөлігі деп жариялады. Сол 6-бапта "осы Конституция және оны орындау үшін шығарылған Америка Құрама Штаттарының заңдары, сондай-ақ Америка Құрама Штаттары жасасқан немесе жасасатын барлық шарттар елдің ең жоғарғы заңдары болып табылады және әр штаттың судьялары оларды орындауға міндетті, егер де жекелеген мемлекеттердің Конституциясы мен заңдарында қарама-қайшы ережелер болса" [15].

Шет мемлекеттердің ішкі құқығы, бір жағынан, әдет – ғұрып түріндегі жалпыға бірдей танылған принциптер мен халықаралық құқық нормалары мен екінші жағынан шарттар арасындағы айырмашылықты тудырады. Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары жалпы трансформация тәртібімен елдің ішкі құқығына енгізіледі.

Олардың жалпы қабылдануына және объективті қажеттілігіне байланысты олардың ұлттық құқыққа қайшы келуі сирек кездеседі. Сондықтан мемлекеттер ұлттық құқықтағы шарттық нормалардың мәртебесіне ерекше назар аударады. [17;226]

АҚШ-тың сот тәжірибесі халықаралық құқықтың әдеттегі ережелерін заңдардан төмен қояды. Сонымен, АҚШ Жоғарғы Сотының "Пакбот Гавана" ісі бойынша шешімі (1900 ж.) әдеттегі халықаралық құқық "егер халықаралық келісім немесе атқарушы немесе заң шығарушы биліктің басқа нормативтік актісі немесе сот шешімі болмаса" соттардың қолдануы үшін елдің құқығының бөлігі болып табылады деп тапты. АҚШ соттары осы ережені әлі де ұстанады. Көріп отырғаныңыздай, әдеттегі нормалар тіпті сот шешімдерінен, іс жүргізу құқығынан да төмен [16; 12-13].

Еуропаның жаңа құқықтық жүйелеріндегі әдеттегі нормалар туралы мәселе басқаша шешілуде. Германияда жалпы халықаралық құқық нормалары елдің құқығына ғана емес, сонымен қатар заңдарға қарағанда басым күшке ие. Голландияда әдеттегі халықаралық құқықтың барлық нормалары қолданылуға жатады. Португалия Конституциясының 8-бабы: "жалпы немесе әдеттегі халықаралық құқықтың нормалары мен принциптері Португалия құқығының ажырамас бөлігі болып табылады" [14].

Ресей Конституциясы адам құқықтары туралы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының ерекше мәртебесін белгіледі. Ресей Федерациясының Негізгі Заңының 17-бабының 1-тармағында бекітілген: Ресей Федерациясында халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес және осы Конституцияға сәйкес адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары танылады және кепілдік беріледі. Осылайша, адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары Ресей Конституциясы алдында басымдыққа ие [4].

Конституциялық құқықта халықаралық құқықтық құжаттарға сілтемелер де қолданылады, нәтижесінде мұндай актілер заңды күшке ие болады. Мұндай сілтемелерді Португалия Конституциясынан табуға болады: "Конституцияда және заңдарда қамтылған және азаматтардың негізгі құқықтарына қатысты ережелер адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына сәйкес түсіндірілуі және болуы керек" (16-бап) [14].

Кейбір шет елдерде халықаралық құқықтық акт ұлттық, оның ішінде конституциялық құқықтың қайнар көзі бола алмайды. Оны қолдану үшін имплементация, яғни тиісті заң шығару талап етіледі (мысалы, Үндістан, Малайзия Конституциясы). Осылайша, Малайзия Конституциясының 76-бабының 1-бөлігі а) тармағына сәйкес Парламент федерация мен басқа мемлекет арасындағы шартты, келісімді немесе конвенцияны, Федерация мүшесі болып табылатын халықаралық ұйым қабылдаған шешімді орындау мақсатында заңдар қабылдай алады [18]. Үндістан Конституциясының 253-бабына сәйкес "халықаралық келісімдерді жүзеге асыруға арналған заңнама" Парламент кез-келген басқа елмен немесе елдермен кез-келген шартты, келісімді немесе конвенцияны немесе кез-келген халықаралық конференция, халықаралық қауымдастық немесе басқа орган қабылдаған кез-келген шешімді орындауға байланысты Үндістан аумағының барлық немесе кез-келген бөлігіне қатысты кез-келген заң шығаруға құқылы [19].

Жаһандану саяси функцияның мазмұнына мемлекеттің Демократия институттары мен қоғамды демократиялық басқарудың жан-жақты және толық дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету міндеті тұрғысынан белгілі бір өзгерістер енгізеді. Профессор И.И. Лукашукпен қазіргі уақытта демократиялық құндылықтардың жаһандануының болып жатқанымен келісу керек. Демократия жалпыға ортақ құндылық қағидаты ретінде танылады. Оған деген құқық жаһандық құқыққа айналады, оны халықаралық қоғамдастық өсіп келе жатқан дәрежеде

қолдайды [20; 23]. Халықаралық құқық нормалары мемлекеттік биліктің демократиялық ұйымын көтермелейді. Бұл нормалар Қазақстан Республикасының Конституциясында дәйекті түрде жүргізіледі [3; 81].

Халықаралық құқық нормаларының ұлттық заңнамаға әсері туралы айта отырып, Ғ.С. Сапарғалиев атап өткендей, халықаралық құқық нормалары өздігінен қалыптаспады, бірақ әртүрлі елдердің мемлекеттік-құқықтық құрылыс заңнамаларының ең прогрессивті бөлігін өзіне алды. Енді бұл нормалар жаңа сапада, енді жекелеген елдер халықтарының ерік-жігерін емес, алдыңғы қатарлы халықаралық қоғамдастық тұлғасындағы халықтардың бірлескен ерік-жігерін білдіріп, қайтадан жекелеген мемлекеттерге оралады [3; 77].

Осыған байланысты біз "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары" ұғымы туралы мәселені қарастырамыз. Ресейлік ғалым И.И. Лукашуктың пікірінше, халықаралық құқықтың негізгі қағидалары деп нормативтік жүйенің сипаттамалық белгілері мен оның негізгі мазмұнын көрсететін әлеуметтік анықталған жалпыланған нормалар, идеялар түсініледі [16; 82]. Осы автордың ұстанымына сәйкес, қоғамдық дамудың белгілі бір кезеңінде бұрын моральдық-саяси доктриналар түрінде болған бұл идеялар БҰҰ Жарғысында және оны дамытатын халықаралық құқықтық актілерде бекітілген [16; 83].

А.Н. Талалаев халықаралық құқықта жалпыға бірдей танылған нормаларды, яғни әлеуметтік құрылымына қарамастан, барлық мемлекеттер ресми түрде жалпыға бірдей міндетті деп таныған нормаларды ажыратады. Ол халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаларын халықаралық құқықтың ең маңызды жалпы, жалпыға бірдей танылған, императивті нормалары ретінде айқындайды. В.Г. Бояршинов "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының мәні оларды халықаралық қоғамдастық құратындығында және барлық мемлекеттер үшін міндетті болып табылады" деген пікірді ұстанады.

Халықаралық тәжірибеге сәйкес, мемлекет халықаралық міндеттемелерді орындамауды ақтау үшін конституцияға сілтеме жасай алмайды. Бұл қағида 1932 жылы "Данцигтегі поляк азаматтарымен қарым-қатынас" ісі бойынша халықаралық сот төрелігінің тұрақты палатасының шешімінде бекітілді [16; 14]. Бұл ереже ҚР Конституциясының нормасында да бекітілді. Мұнда әңгіме Қазақстан үшін өзі жасасқан халықаралық шарттардың міндеттілігі туралы болып отыр.

Шет елдер конституцияларының мазмұнын талдау ұлттық, тарихи сипаттағы айырмашылықтарға қарамастан, мазмұны жағынан әртүрлі елдердің конституцияларын жақындастыру процестері де айқын екенін көрсетеді. Профессор К.К. Айтхожин атап өткендей, шетелдік конституциялар көбінесе ішкі заңнамаға қатысты халықаралық құқықтың приматын бекіте отырып, Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-тармағы сияқты, Конституциялардың өздеріне қатысты халықаралық құқықтың басымдығы туралы айтпайды. [5; 38]

Әдебиетте кейбір мемлекеттердің конституциялары халықаралық құқықтың приматы мен тікелей әрекетін мойындады деген пікір жиі айтылады. Осыған байланысты профессор И.И. Лукашук бұл дұрыс емес деп орынды айтады: Конституциялар халықаралық құқықтың қазіргі приматын мойындамады, бірақ оны өздері орнатты [17; 224].

"Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының" нормативтік мазмұнын анықтау және белгілеу мәселелері халықаралық құқық мамандары арасында көптеген даулар туғызады. Ішкі құқықтық жүйеде "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары" ұғымын түсіндіру халықаралық-құқықтық жүйенің ерекшеліктерін ескеруі тиіс. Халықаралық деңгейде халықаралық-құқықтық әдебиетте "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары" ұғымы жалпы халықаралық әдеттегі құқықты білдіреді.

Қазақстан Республикасында ратификацияланған халықаралық шарттар нормаларының өздеріне қайшы келетін заң ережелеріне қатысты басымдығы Конституцияда жеткілікті түрде айқын айқындалған, ал көптеген мемлекеттердің, оның ішінде Қазақстандағы құқықтық жүйедегі "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының" иерархиялық жағдайы дау туғызады. "Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары" деген сөздің мағынасы қандай болуы керек? Біздің ойымызша, жалпыға бірдей танылған қағидаттар мен нормалар бойынша тек халықаралық-құқықтық әдет-ғұрыптарды түсіну дұрыс емес, өйткені халықаралық-құқықтық әдет-ғұрыптар халықаралық құқық нормаларын білдірудің бір ғана түрі болып табылады. Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары басқа да білдіру нысанына ие - бұл халықаралық шарттар.

Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары мінез-құлықтың неғұрлым маңызды қағидалары болып табылады. Олардың көпшілігі императивті сипатқа ие, бұл олардың халықаралық құқықтық нормалардың иерархиясындағы ерекше орнын анықтайды.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету проблемасының маңыздылығын ескере отырып, профессор В.А. Карташкин БҰҰ Бас Ассамблеясының "халықаралық құқықтың үстемдігі туралы" резолюцияны әзірлеу және қабылдау туралы, және де ол әлемнің барлық мемлекеттерін халықаралық құқықтың мемлекетішілік басымдығын мойындауға шақыруы тиіс деген ұсыныс айтты. Бұл жағдайда автордың пікірінше, адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары жалпыға бірдей мойындалады және барлық жерде қорғалады.

Қазақстан Республикасының Адам құқықтары саласындағы Конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларын толық көлемде негізге алады. Сонымен бірге, нормалардың осы санатының құқықтық мәртебесін күшейту және Қазақстан Республикасының Негізгі Заңының мазмұнына адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес және Ресей Конституциясының ережелеріне ұқсас Конституцияға сәйкес танылатындығы және кепілдік берілетіні туралы ережені енгізу туралы мәселені қарастырған жөн.

Қорытынды.

Жаһандану барлық мемлекеттер үшін демократия институттарының жан-жақты және толық дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету қажеттілігін талап етеді. Халықаралық және мемлекетішілік құқық жүйелерінің өзара іс-қимылы әрбір мемлекеттің сыртқы және ішкі саясаты арасындағы өзара ықпал мен тәуелділіктің объективті сипатына, тұтастай алғанда әлемдік қоғамдастықтың даму үрдістеріне, сондай-ақ мемлекеттердің ұлттық-құқықтық және халықаралық-құқықтық нормаларды құрушылар болып табылатындығына байланысты [20;79-80].

Шет елдер конституцияларының және Қазақстанның Негізгі заңының мазмұнын талдау Конституциялардың конституциялық құқық дамуының прогрессивтік үрдістерін, оның ішінде халықаралық құқық нормаларына ішкі заңдар алдында басымдық беруін айқындайтынын көрсетеді. Халықаралық құқықтың приматы мен тікелей қолданылуы мәселесін шешу ұлттық құқықтың құзыретіне жатады. Конституциялық құқық мемлекеттің құқықтық жүйесінің негізі болып табылады. Конституцияның нормалары жүйеде ең жоғары заңды күшке ие, барлық басқа нормаларға қатысты басымдыққа ие.

Кейбір шет елдерде халықаралық құқықтық акт ұлттық, оның ішінде конституциялық құқықтың қайнар көзі бола алмайды. Оны қолдану үшін тиісті заң шығару қажет. Мемлекеттердің басқа тобында ратификацияланған халықаралық шарттар ішкі құқықтың бір бөлігін құрайды, сондықтан олардың ережелері тікелей қолданылады. Бірқатар елдердің соңғы

конституцияларында адам құқықтары туралы тиісті халықаралық актілер ішкі құқықтың бір бөлігін құрайтындығы туралы тікелей сілтеме бар.

Конституциялық және халықаралық құқықтың өзара іс-қимылын дамытуда екі маңызды бағытты бөліп көрсетуге болады: біріншіден, халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын, ең алдымен, адам құқықтары саласында тану, екіншіден, елдің құқықтық жүйесіндегі халықаралық құқық нормаларының басымдығын тану.

Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының түсінігі мен мазмұнына, демократия стандарттарына қатысты теориялық және практикалық мәселелерді одан әрі ғылыми әзірлеу, олардың ұлттық құқықтық жүйелер иерархиясындағы орнын айқындау қажеттігі пісіп-жетілді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларына бағдарланған ұлттық заңнаманы қалыптастырудың құқықтық негізі болып табылады. Отандық негізгі заң тұтастай алғанда құқықтың жалпы жаһандануы мен интернационализациялануына негізделген конституциялық құқық дамуының әлемдік үрдістеріне сәйкес келеді. Қазақстан Конституциясы елдің құқықтық жүйесін жетілдіру үшін, оның ішінде халықаралық құқықты ескере отырып, жақсы негіз қалады. Жалпыға бірдей танылған қағидаттар мен адам құқықтары туралы халықаралық құқық нормаларына ерекше мәртебе беру мақсатында Қазақстан Республикасында адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына және Конституцияға сәйкес танылатындығы және оларға кепілдік берілетіндігі туралы ережені ҚР Конституциясына қосуға болады.

Жаһанданушы әлем үшін оның құқықтық дамуында өзара байланысты 2 қарама-қарсы процесс тән: ішкі реттеуді интернационалдандыру, әсіресе гуманитарлық салада және халықаралық қатынастарды конституцияландыру үрдісі. Соңғысы ұлттық трансұлттық (аймақтық, континенталды және тіпті жаһандық) конституционализмнің қалыптасуының заңды процестерін көрсетеді, оның заңды негізі Жалпыға бірдей танылған халықаралық құқықтың императивті нормалары болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Конституция Республики Казахстан 1995 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
- 2 Лукашук И.И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации // Журнал российского права. - 2002. - №3. – С. 113-119.
- 3 Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы, 2002. – 528 с.
- 4 Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.constitution.ru/>
- 5 Айтхожин К.К. О конституционных реформах: Казахстан и мировой опыт // Юрист. - 2007. - №2. – С.37-41.
- 6 Конституция Болгарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.parliament.bg/en/const/>
- 7 Конституция Французской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=138>
- 8 Конституция Испании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=149>
- 9 Конституция Королевства Нидерландов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/nethrlnld/holand-r.htm
- 10 Конституция Республики Польша [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldconstitutions.ru/?p=112>
- 11 Основной Закон Федеративной Республики Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/germany/german-r.htm
- 12 Конституция Австрийской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=160>

- 13 Конституция Итальянской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=148>
- 14 Конституция Португальской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm
- 15 Конституция США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=168>
- 16 См.: Лукашук И.И. Нормы международного права в правовой системе России. - М.: Спарк, 1997. – 90 с.
- 17 Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. – Учебник. – М.: БЕК, 1996. – 371 с.
- 18 Конституции Малайзии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=655>
- 19 Конституции Индии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/india/india--r.htm#sub_para_N_11000
- 20 Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. - М.: Спарк, 2000. – 262 с.

НЕКОТОРЫЕ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СООТНОШЕНИЯ ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО И МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Аннотация. В настоящей статье на основе изучения и анализа действующего законодательства Республики Казахстан и зарубежных стран, научной литературы рассматриваются актуальные вопросы конституционно-правового регулирования соотношения внутригосударственного и международного права в Казахстане и зарубежных странах. Центральное место отведено исследованию Конституций, закрепляющих соотношение национального и международного права, дан анализ различных подходов Основных законов к закреплению соотношения внутреннего и международного права.

Авторы освещают теоретические и практические вопросы, связанные с взаимодействием норм международного и конституционного права. Посредством сравнительно-правового анализа раскрываются особенности закрепления соотношения внутреннего и международного права в конституциях различных зарубежных стран. Установлено, что Конституция Республики Казахстан в целом соответствует мировым тенденциям развития конституционного права, обусловленным всеобщей глобализацией и интернационализацией права. В качестве основных направлений совершенствования конституционно-правового регулирования соотношения внутригосударственного и международного права сформулированы предложения о необходимости дальнейшей научной разработки теоретических и практических вопросов, касающихся понятия и содержания общепризнанных принципов и норм международного права; о включении в конституционно-правовое законодательство положения об общепризнанных принципах и нормах международного права о правах человека.

Ключевые слова: Конституция Республики Казахстан, Конституции зарубежных стран, конституционно-правовое законодательство, международно-правовое законодательство, соотношение внутригосударственного и международного права, приоритет Конституции.

SOME CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE CORRELATION OF DOMESTIC AND INTERNATIONAL LAW

Abstract. Based on the study and analysis of the current legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries, scientific literature, this article discusses urgent issues of constitutional and legal regulation of the ratio of domestic and international law in Kazakhstan and foreign countries. The central place is given to the study of the Constitutions, fixing the correlation of national and international law, the analysis of various approaches of the Basic Laws to fixing the ratio of domestic and international law is given.

The authors highlight theoretical and practical issues related to the interaction of international and constitutional law. A comparative legal analysis reveals the features of consolidating the correlation of domestic and international law in the constitutions of various foreign countries. It is established that the Constitution of the Republic of Kazakhstan as a whole in line with world trends in the development of constitutional law, due to the universal globalization and the internationalization of law. As the main directions of improving the constitutional legal regulation of the ratio of domestic and international law, proposals have been formulated on the need for further scientific development of theoretical and practical issues regarding the concept and content of generally recognized principles and norms of international law; on the inclusion in constitutional law of a provision on universally recognized principles and norms of international human rights law.

Key words: Constitution of the Republic of Kazakhstan, Constitutions of foreign countries, constitutional law, international law, correlation of domestic and international law, priority of the Constitution.

References

- 1 Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan ot 30 avhusta 1995 goda (1995) [The Constitution of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.) *akorda.kz*. Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution [in Russian].
- 2 Lukashuk I.I. (2002). Vzaimodeystvie mezhdunarodnogo i vnutrigosudarstvennogo prava v usloviyah globalizatsii [The interaction of international and domestic law in the context of globalization]. *Zhurnal rossiiskogo prava - Journal of russian law*, 3, 113-119 [in Russian].
- 3 Sapargaliev G. (2002). *Konstitucionnoye pravo Respubliki Kazakhstan* [Constitutional law of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Zhety Zhargy [in Russian].
- 4 Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii [Constitution of the Russian Federation]. (n.d.) *constitution.ru*. Retrieved from <http://www.constitution.ru> [in Russian].
- 5 Aythozhin K.K. O konstitucionnikh reformakh: Kazakhstan i mirovoi opit [About constitutional reforms: Kazakhstan and world experience]. *Yurist- Lawyer*, 2, 37-41 [in Russian].
- 6 Konstitutsiya Bolgarii [Bulgarian Constitution]. (n.d.) *parliament.bg*. Retrieved from <http://www.parliament.bg/en/const/>
- 7 Konstitutsiya Frantsii [French Constitution]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=138> [in Russian].
- 8 Konstitutsiya Ispanii [Constitution of Spain]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=149> [in Russian].
- 9 Konstitutsiya Korolevstva Niderlandov [Constitution of the Kingdom of the Netherlands]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/const/nethrld/holdand-r.htm> [in Russian].
- 10 Konstitutsiya Respubliki Polsha [Constitution of the Republic of Poland]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=112> [in Russian].
- 11 Osnovnoy zakon Federativnoy Respubliki Germanii [Basic Law of the Federal Republic of Germany]. (n.d.) *concourt.am*. Retrieved from http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/germany/german-r.htm [in Russian].
- 12 Konstitutsiya Avstriiskoi Respubliki [Constitution of the Republic of Austria]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://worldconstitutions.ru/?p=160> [in Russian].
- 13 Konstitutsiya Italiyskoi Respubliki [Constitution of the Italian Republic]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=148> [in Russian].
- 14 Konstitutsiya Portugal'skoy Respubliki [Constitution of the Portuguese Republic]. (n.d.) *concourt.am*. Retrieved from http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm [in Russian].
- 15 Konstitutsiya Soyedinennikh Shtatov Ameriki [United States Constitution]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=168> [in Russian].
- 16 Lukashuk I.I. (1997). *Normi mezhdunarodnogo prava v pravovoi sisteme Rossii* [Norms of international law in the legal system of Russia]. Moscow: Spark [in Russian].
- 17 Lukashuk I.I. (1996). *Mezhdunarodnoye pravo. Obshchaya chast* [International law. Common part] Moscow: BEK [in Russian].
- 18 Konstitutsiya Malaizii [Constitution of Malaysia]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <https://www.worldconstitutions.ru/?p=655> [in Russian].
- 19 Konstitutsiya Indii [Constitution of india]. (n.d.) *concourt.am*. Retrieved from http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/india/india--r.htm#sub_para_N_11000 [in Russian].
- 20 Lukashuk I.I. (2000). *Globalizatsia, gosudarstvo, pravo, XXI vek* [Globalization, State, Law, XXI Century] Moscow: Spark [in Russian].

Information about author:

Murager Abylasimov, PhD, Assistant Professor of the Department of Constitutional and International Law. Karaganda University named after E.A. Buketov, Universitetskaya str., 28. 100024, Karaganda, Republic of Kazakhstan, e-mail: murager1985@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7730-7719>